کتابشناسی منابع و پژوهش‌های آل‌بویه

• دکتر علی یحیایی[1]
دکتری ایران دوره اسلامی

تاکنون به حکومت آل‌بویه(۳۲۲ـ ۴۴۸ق.)، با آن‌که در تاریخ ایران جایگاه قابل توجهی دارد، به دیده یک حکومت محلی نگریسته شده؛ درحالی‌که مدت حکومت و قلمرو وسیع آن (از غرب خراسان تا شمال بین النهرین و عمان) فراتر از یک حکومت محلی بوده است. تحقیقات همه‌سویه نیز راجع به آن صورت نیافته و به گفته باسورث در مقاله تشکیلات نظامی آل‌بویه[۲]، تلاش‌های مینورسکی نتوانسته نظر خاورشناسان را به‌طور جدی به آنان و دیلمیان جلب کند. باسورث علت آن را در تأثیرپذیری خاورشناسان از نگاه وقایع‌نامه‌هایی دانسته که نگرششان به بوییان، برجسته‌ترین دودمان دیلمی، «در بهترین حالت خالی از شور و شوق و در بدترین حالت آشکارا محکوم‌کننده بوده است»[۳]. دانهو[4] می‌نویسد مورخان عرب به سبب ایرانی و شیعه بودن آل‌بویه به آنان بی‌توجهند و محققان ایرانی نیز بیشتر به سامانیان و صفویان می‌پردازند و غربیان نیز دوست دارند با پرداختن به دوره‌ی اول عباسیان و سلجوقیان یا فاطمیان این حکومت را فراموش کنند. او علت این علاقه را در به فراموشی سپردن بیان نمی‌گوید. اما اضافه می‌کند اخیراً پژوهش‌های خوبی درباره‌ی بوییان انجام شده است.[5]
گمان می‌رود افزون بر این، علت بی‌توجهی پژوهش‌گران اسلامی و ایرانی، کمبود منابع و دشواری استنتاج مطالب از آن‌ها، عدم آگاهی از پژوهش‌های خاورشناسان و نیز کوچک‌انگاشتن بی‌دلیل این حکومت باشد. بنابراین داشتن نگرش‌های نو در تحقیق و گردآوری منابع اولیه (از روایی و آثار باقیه)[۶] و بازخوانی آن‌ها و شناسایی پژوهش‌های خاورشناسان ضروری است. دیگر آن که از منابع اختصاصی درباره آل بویه و در مقایسه با دیگر حکومتگران مانند غزنویان و سلجوقیان بی‌بهره‌ایم و تنها بخش کوچکی ازکتاب التاجی در دست است[۷]. بسیاری از منابع یا مانند کتابی مختصر در اخبار آل بویه اثر ابومحمد حسن بن علی بن نانا[۸] و تاریخ ثابت بن سنان، پزشک معروف زمان معزالدوله و رییس بیمارستان بغداد، که رویدادها را از ۲۹۴ تا ۳۶۳ به تفصیل نوشته بود[۹] گم شده و یا مانند فردوس المرشدیه مورد توجه محققان قرار نگرفته‌اند. همچنین منابع تاریخی چشم‌انداز روشنی از امور اجتماعی و اقتصادی ندارند و مطالبشان بیشتر حول امور سیاسی و نظامی در شهرهای بغداد و قاهره است. اینک در سه بخش: ۱. منابع اولیه؛ ۲. پژوهش‌ها ۳. مشخصات کتاب‌شناسی آثار دیگر، مقاله دنبال می‌شود.

منابع اولیه

۱ـ تاریخی

۱ـ۱ـ تاریخ‌های عمومی

۱ـ ۱ـ ۱. مروج‌الذهب ۱ـ ۱ـ ۲. سنی ملوک الارض ۱ـ ۱ـ ۳. العیون و الحدائق: سه کتاب مروج الذهب مسعودی، مورخ و جغرافیدان نیمه اول سده چهارم، سنی ملوک الارض و الانبیا یا تاریخ پیامبران و پادشاهان حمزه اصفهانی و العیون و الحدایق فی اخبار الحقایق از نویسنده‌ای گمنام از آن جهت اهمیت دارند که همزمان با روی کار آمدن آل بویه نگاشته شده‌اند و در این جا به واسطه تشابهات آن‌ها، با هم معرفی شده‌اند.

این سه کتاب که رویدادها را با محوریت سرنوشت خلافت پی‌گیری کرده‌اند، به قدرت رسیدن سه برادر بویی و زمینه‌ای را که برای به قدرت رسیدن آن‌ها در سرزمین‌های خلافت به وجود آمد، به ویژه در دربار حکومت‌هایی مانند علویان طبرستان و زیاریان که بر روی کار آمدن آنان تأثیر مستقیمی داشتند، توضیح داده‌اند. درباره‌ی رویداد سلطه احمد معزالدوله بر بغداد، مهم‌ترین مطلبی که می‌توان با استفاده از این سه کتاب بیان کرد آن است که در هیچ کدام از آن‌ها ذکری از قصد احمد در براندازی خلافت عباسیان و جایگزینی آن با حکومتی علوی که در منابع متأخرتر آمده، وجود ندارد.

شاید بتوان این فرضیه را مطرح کرد که سلطه بر بین النهرین و عراق حاصلخیز که راه‌های مهم ارتباطی از آن می‌گذشت و نیز آوازه‌ای که از سلطه بر خلافت عباسیان به ارمغان می‌آمد، برای آل بویه اهمیت بیشتری داشته و عدم برانداختن دستگاه خلافت نشانگر آن است که مناقشات مذهبی در نظر آل بویه جایگاه اول را نداشته است. وضعیت دیلمیان پیش از به حکومت رسیدن آل بویه، نحوه برخورد زیاریان و سرداران بدفرجامی مانند اسفاربن شیرویه و ماکان کاکی با مردم نواحی مرکزی و غربی ایران، حوادث طبیعی مانند سیل و زلزله و قحطی که بر اجتماع و اقتصاد این سرزمین ها اثر می‌نهاد و ضعف و فروپاشی خلافت عباسیان، از مهم‌ترین مسائلی است که در این سه منبع ارزشمند بازتاب یافته است. با این همه این منابع چندان که باید به مسائل اجتماعی و اقتصادی اهمیتی نداده‌اند و بیشترین توجه‌شان به رویدادهای سیاسی، آن هم بیشتر در ربط با نهاد خلافت است. از سویی این منابع فقط دو سه دهه اول حکومت آل بویه را پوشش می‌دهند و به‌طور محدودی می‌توان از آن‌ها سود جست.

۱ـ ۱ـ ٤. مجمل‌التواریخ (تاریخ مقدمه،۱۳۰۹): تاریخ عمومی عالم و ایران از نویسنده‌ای ناشناس (نگاشته شده حدود ۵۲۰) دارای اطلاعات نسبتاً کم اما مهمی درباره خاندان آل‌بویه[۱۰] است. گمان می‌رود نویسنده این اثر فارسی، که اهل اسدآباد همدان و نزدیک به زمان آل بویه بوده، در غرب ایران و اصفهان و نواحی اهواز، همان مناطقی که پیشتر تحت تصرف آنان بوده، گردش داشته و مطالبی مورد اعتنا دارد. او که از آثاری چون تاریخ ابوسعید آوی[۱۱] از وزیران آخر دوره آل بویه و کتاب ناپدید شده التاجی بهره برده[۱۲] است به طور خاص به زنان، فرزندان و امیران آل بویه، سن و زمان تولد و وفات آنان اشاره و رویداد حمله محمود غزنوی را به ری و برافتادن آل بویه شاخه ری را آورده است[۱۳].

۱ـ ۱ـ ۵. تکمله تاریخ طبری: نوشته عبدالملک همدانی (د. ۵۲۱) با حوادث ۲۸۶ شروع و تا ۴۸۷ دارد. اما نویسنده در برخی جاها چندین سال را از قلم انداخته و مطالب او در مقایسه با مسکویه بسیار مختصر است.

۱ـ ۱ـ ٦. المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم: نوشته ابوالفرج ابن جوزی (د. ۵۹۷) که جلدهای ۱۴ تا ۱۶ (چ. اول دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۲) آل بویه را شامل می‌شود. او اول کسی است که مرحله آخر حکومت آل بویه را نگاشت. کتاب اخبار فراوانی از اوضاع عمومی و درگیری‌های خانوادگی آن عهد آنان دارد. آوردن وفیات نیز از این زمان باب شده است[۱۴].

۱ـ ۱ـ ٦. الکامل‌ابن‌اثیر: نوشته عزالدین علی‌بن ابی‌الکرم محمد جزری (د. ۶۳۰) در ۹ جلد رویدادهای سراسر جهان اسلام را در شرحی سال‌شمارانه دارد. این اثر به دلیل معروفیت و مراجعه‌ای که به آن می شود، به معرفی نیاز ندارد. امتیازش آن‌که در شیوه‌ای مانند تجارب الامم، علاوه بر این‌که به اختصارنویسی بیش ازحدی که تا عهد او رایج شده بود، ننوشته، حوادث را با دقت بررسیده است. تنها به حوادث بغداد و خلافت عباسی نظر ندارد؛ بلکه رویدادهای شرق خلافت را نیز می‌نگارد و به قلمرو فاطمیان در مغرب و مصر و اخبار افریقیه و اندلس توجه دارد و کامل‌ترین تألیف تا زمان خود است. داده‌های او به ویژه درباره‌ی پایان بوییان که منابع کمتر است، بسیار ارزشمند و گاه کامل کننده منابع هم‌عصر آل بویه است. زیرا گاه منابعی مانند مسکویه، در جانبداری بوییان از ذکر مواردی مانند باج سالانه صد و پنجاه هزار دینار که در ۳۶۱ رکن‌الدوله و عضدالدوله، پس از سلطه بر کرمان، متعهدشدند به سامانیان بپردازند طفره رفته‌اند[۱۵]، ابن اثیراز آن خبر می‌دهد[۱۶].

۱ـ ۲. تاریخ‌های محلی

تواریخ محلی، دربرابر تواریخ عمومی آن‌ها هستند که به تاریخ و شرح مردم یک واحد جغرافیایی خاص (روستا، شهر یا استان) می‌پردازند و پا را از دایره‌ی حوادثی که بر آن‌ها رفته، فراتر نمی‌نهند[۱۷]. تاریخ طبرستان، تاریخ قم، فارسنامه. شیرازنامه ابن‌زرکوب، تاریخ بیهق و تاریخ یزد از مهم‌ترین منابعی هستند که درباره‌ی وضع این مناطق در دوره آل بویه مطالب ارزشمندی دارند.

۱ـ ۲ـ ۱. تاریخ طبرستان: اثر بهاءالدین محمدبن‌حسن‌ابن‌اسفندیار (د. پس از۶۱۳) از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین تاریخ‌های محلی شمال ایران است و نویسنده‌اش به دلیل آشنایی و فضل در فارسی و عربی در دربار آل‌باوند مقامی داشته[۱۸] و گرایش‌های شیعیانه خود را در آن[۱۹] نشان داده است. کتاب مطالب مهمی درباره وضعیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی منطقه‌ای دارد که بوییان از آن برخاستند. از شرح رویدادهای سیاسی کتاب نگاه و اندیشه علویان طبرستان، مخدومان بوییان و دیلمیان، نقش و تأثیر آنان بر تحرک دیلمیان و در نهایت تشکیل دولت بوییان درک شدنی است.

۱ـ ۲ـ ۲. تاریخ قم: تألیف ۳۷۸ [۲۰] از منابع مهم پژوهش این دوره است زیرا گزارش‌های دقیقی از وضع مالی و کشاورزی یکی از مهم‌ترین شهرهای

مورخان عرب به سبب ایرانی و شیعه بودن آل‌بویه به آنان بی‌توجهند و محققان ایرانی نیز بیشتر به سامانیان و صفویان می‌پردازند و غربیان نیز دوست دارند با پرداختن به دوره‌ی اول عباسیان و سلجوقیان یا فاطمیان این حکومت را فراموش کنند

ایـران مرکزی، قم در نزدیکی شـهر ری، از مراکز سـه‌گانه آل بویه دارد. کتـاب همزمان با نیمه اول آل بویـه، دوره رکن‌الدولـه، اولین حاکم آنان در جبـال (حکومت ۳۲۵_۳۶۶)، با حمایت وزیر مشـهور صاحب‌بن‌عباد که مؤلـف در کتاب بارها بـه وی و چگونگی رفتار او و پدرش با مردم اشـاره کرده، توسط حسن‌بن‌محمدبن‌حسن قمی از عالمان شیعه نگاشته شده و در پیشـینه قم، آمدن اشعریان، سـادات و علویان مطالب فراوانی دارد. اهمیت دیگر آن به مسـائل اجتماعی ـ اقتصادی برمی‌گـردد. قمی برادر کارگزار قـم بوده و از کتاب‌های قدیمی‌تر مانند بنیان از برقی [21] کتاب ریوع، دیوان فارسـی، دستورات قدیمه[22]، و کتابچه مسـاحت قم[23] و اسناد دیوانی دیگر، نسـخه برات مال صدقات، صورت تعهدنامه متصدیان خراج، نسخه مال و خراج قم، کتابی درباره خصوصیات شهرها، نامه تبریک صاحب بن عباد به نقیب علویان در بازگشـت از حج، دفتر ذکر مال‌ها بر قم و دفتر مبلغ سـال و خراج کوره قم بهره برده اسـت[24]. او برخی مطالب را از افرادی که دسـت اندرکار امور مالی بودند، شـنیده و گزارش‌های دقیقی درباره نحوه مساحت زمین‌ها، خراج‌گیری، کشـاورزی، کاریزها، نوع محصولات، آسیاها، تعامل حکومت‌های محلی و بزرگان شـهرها با حکومت مرکزی در زمان آل بویه و پیـش از آن دارد .او انصاف را رعایت کرده اما چون مورد حمایت آل بویه بوده باید با منابع دیگر سنجیده شود.

۱ـ ۲ـ ۳. فارسـنامه: اثر ابن‌بلخی (د.پس از ۵۱۰ق.)، شـاید از قدیمی‌ترین آثار در تاریخ محلی به زبان فارسی است. نیاکان او به گفته او بلخی بوده و جدش در حدود ۴۹۲ از سوی رکن‌الدوله خمارتگین، امیر سلجوقی، مستوفی ایالت فارس و ابن‌بلخی در فارس تربیت و با امور حکومتی، سـپاه و احوال مردم آشنا شد و با مطالعه کتاب‌های تاریخ پادشاهان و انساب، فارسنامه را که به گفته او به اختصار است، نگاشت. او با دربار محمدبن‌ملکشاه سلجوقی روابط نزدیکی داشـت و به‌خواسته این پادشاه که می‌خواست از اوضاع این ایالت مهم و بزرگ و تاریخ مردمان و آب و هوا و میوه‌ها و احشـام و انجام امور مالی آن آگاه شود، کتاب خود[25] را در حدود ۵۱۰ نوشت[26]. کتاب که در تاریخی بسـیار نزدیک به سقوط بوییان فارس (۴۴۸ق.) نوشته شده، دارای آگاهی‌های ارزشـمندی در تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی فارس به عنوان مهم‌ترین مرکز آنان از پیش از اسلام تا زمان نویسنده است. تاریخ و محدوده مرزهای فارس (شامل بخش‌هایی از یزد، کرمان و عمان)، کوره‌ها، استعدادهای کشاورزی، صنعتی و معدنی، شیوه‌های مالیات‌گیری و میزان آن، شهرها و قلاع، راه‌ها، ساخت‌وسازها و آبادانی آن‌ها در دوره تثبیت حکومـت آنان و روبه ویرانی نهادن بسـیاری از شـهرهای فارس به خاطر درگیری‌هـای دورن خانوادگی و یا بر اثـر قدرت‌گیری نیروهای مرکزگریز شبانکاره یا ترکمانان، از مطالبی است که تنها در این کتاب می‌توان یافت. بنابراین، یکی از محوری‌ترین منابع آل‌بویه اسـت. باید در اسـتفاده از این تاریخ محلی مانند سـایر تاریخ‌های محلی که مؤلفـان دارای گرایش‌های وطن‌خواهانه هستند دقت داشت. کتاب‌های دیگری مانند شیرازنامه، تاریخ یزد، فارسـنامه، نزهت‌الاخبارنیز در موضوعـات مربوط به فارس و آل بویه تکمیل کننده‌اند.

۱ـ ۳. سفرنامه ها

سفرنامه‌های ابن‌فضلان، ابودلف و ناصرخسرو نزدیک به ظهور آل بویه و یا همزمان با آنان نگاشته شده‌اند.

۱ـ ۳ـ ۱. سـفرنامه ناصرخسـرو: از دانشمند گرانمایه ناصر خسرو قبادیانی (۴۸۱ ـ ۳۹۴ق) کـه سـفر خـود را به عزم مکه در شـعبان ۴۳۷، مقارن با فروپاشـی آل بویه از مرو و از طریق مرو، نیشـابور، تـوس، ری، قزوین و آذربایجـان بخش شـمالی قلمرو آل بویـه را که در این هنگام در دسـت غزنویان و در حال تحویل به سـلجوقیان بود، آغاز کرد و در راه بازگشـت از مکه در سـال ۴۴۲ تا ۴۴۴ بخش‌های جنوبـی قلمرو آل بویه را از خلیج فارس به سوی اصفهان و خراسان از نظر گذراند. اوضاع شهرهای بازمانده از سلطه بوییان، راه‌ها، بازارها، صنایع، ناامنی‌ها و درگیری‌های میان آخرین افراد آنان و افتادن اصفهان به دسـت سلجوقیان، تنها با این منبع که یکی از شواهد عینی فروپاشی سیاسی و رونق نسبی اقتصادی قلمرو آل بویه در هنگام تحویل قدرت سلجوقیان بوده، تحلیل شدنی است[27].

۱ـ ٤. منابع جغرافیایی

ایـن منابع کـه آگاهی‌هایـی در مورد جغرافیـای تاریخی سـرزمین‌های گوناگون دارند، بسـتر مکانی رویدادها را روشـن می‌سازند. البلدان یعقوبی، اعلاق‌النفیسه ابن رسـته، مسالک وممالک ابن خردادبه، ممالک و مسالک اصطخری، صوره الارض ابن‌حوقل و احسن‌التقاسیم مقدسی، که به ترتیب در نیمه دوم سـده ۳ تا نیمه سـده ۴ ق. نوشته شده‌اند، در شمار منابع مهم برای شـناخت جغرافیای تاریخی منتهی به عهد آل بویه و زمان آنان است.

علت بی‌توجهی پژوهش‌گران اسلامی و ایرانی، کمبود منابع و دشواری استنتاج مطالب از آن‌ها، عدم آگاهی از پژوهش‌های خاورشناسان و نیز کوچک‌انگاشتن بی‌دلیل این حکومت است

کتابشناسی آل بویه

از مشکلات این منابع استفاده مکرر متأخرین ازپیشینان است و نمی‌توان فهمید که کدام گزارش واقعاً از عصر خود نویسنده است.

۱ـ ٤ـ ۱. اعلاق النفیسه: تألیف ۲۹۰ یا ۳۱۰ ق.[۲۸]، از اولین منابع باقیمانده که مؤلفش اصفهانی است و اطلاعات مهمی به ویژه از این شهر دارد (ص، ۹۱ - ۱۷۹) که یا در دیگر منابع نیست و یا دیگران از وی نقل کرده‌اند. توصیف کوره‌ها و راه‌ها که چگونگی روابط تجاری، صنعتی و کشاورزی را بیان می کند از ویژگی‌های کتاب است. اشارات کوتاه کتاب تنها در پیشینه بازرگانی، صنعت و کشاورزی تا زمان آل بویه یاریگر است.

۱ـ ٤ـ ۲. مسالک و ممالک اصطخری: به جهت همزمان بودن با آغاز آل بویه اهمیتی ویژه دارد. شناسایی استعدادهای طبیعی قلمروهای به تصرف درآمده آل بویه مانند رودها، معادن، محصولات کشاورزی، راه‌های بازرگانی و منابع انسانی و نحوه اداره برخی مناطق به ویژه فارس می‌تواند مورد استفاده باشد. سیلورستین در کتابی که درباره تاریخ چاپار در ایران تا عصر حاضر نوشته است عقیده دارد که اصطخری این کتاب را برای آگاه شدن حاکمان بویی از مسائلی مانند استعدادها، راه‌ها و میزان خراج قلمروشان نوشت. او معتقد است آل بویه مانند سامانیان و فاطمیان، به مسالک و ممالک ویژه خود نیاز داشتند. به باور سیلورستین، او کشورها را به جای اقلیم‌ها قرار داد تا مناطق جهان را به گونه‌ای توصیف نماید که خوشایند حامیان نوساسانی بویی او واقع شود. از آن جا که او اهل خاراکس بود، در نگارش کتاب به چاپارخانه‌های پارتیان ایزیدور خاراکسی نظر داشت و خاراکس را نیز در قلمرو ایران قرار داد[۲۹] این کتاب مورد استفاده ابن حوقل و مقدسی قرار گرفته است.

۱ـ ٤ـ ۳. احسن‌التقاسیم فی معرفه الاقالیم: محمدبن‌احمد مقدسی، جهانگرد فلسطینی[۳۰]، نویسنده این کتاب سفرنامه‌ای در جغرافیای تاریخی سرزمین‌های اسلامی و نواحی پیرامونی آن در اواخر سده ۴ است که در نگارش، افزون بر بهره از پیشینان و اطلاع از آگاهان، آنچه در طی اقامت. های طولانی دیده، نوشته است.[۳۱] او درباره مرزها، ایالت‌ها، مسافت‌ها، راه‌ها، وزن‌ها و معیارها، سکه‌ها، وضع آب و هوا، روستاها، شهرها، احشام و عشایر، مذهب‌ها و اندیشه‌های مردم، آداب و رسوم آنان، معادن، محصولات کشاورزی و غذایی و صنعتی، نحوه مالیات‌گیری، میزان و گونه‌های آن، دریاها، نهرها، بازرگانی و دادوستد و مانند این‌ها اطلاعات بسیار مهمی به دست می‌دهد. اما مهم‌ترین نکته آن‌که همزمان با دوره اوج آل بویه است و گزارش‌های اقدامات عمرانی، اقتصادی و گاه سیاسی، پژوهشگر را قادر می‌سازد درباره پیشرفت‌ها یا پسرفت‌ها در این دوره بهتر داوری کند. البته او بر مذهب اهل سنت تعصب ورزیده و گاه ویژگی‌های ناروایی را به مردمان ایرانی، به ویژه دیلمیان شیعه نسبت داده و حتی دیدگاه بدبینانه و خصمانه خود را ابراز و آرزوی برافتادن آنان را به دست مردی از خراسان داشته است[۳۲].

۱ـ ۵. تاریخ‌های سلسله‌ای

۱ـ ۵ـ ۱. التاجی: این کتاب را ابراهیم‌بن‌هلال صابی به دستور عضدالدوله درباره تاریخ بوییان نگاشت. بخشی از این کتاب را مادلونگ با نام **المنتزع من الجزء الاول من الکتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه**، به همراه چند رساله دیگر در مورد زیدیان در کتابی به نام **اخبار ائمه زیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان**، چاپ کرده است. صابی به مسائلی مانند مساکن گیل و دیلم و بزرگان قبایل آن‌ها، ورود علویان به این مناطق و چگونگی اسلام آوردن مردم و تشکیل حکومت علویان، و درگیری‌های آنان با رقیبان به ویژه با سامانیان و احیای دوباره علویان به دست ناصر کبیر و حکومت محدود آنان تا زمان رکن الدوله پرداخته است. چگونگی ظهور دیلمیان در عرصه سیاسی و اصل و نسب آل بویه و زیاریان و برخی درگیری‌های آنان با یکدیگر،[۳۳] کتاب مذکور را برای ابتدای حکومت آل بویه بی‌نظیر کرده است. با این که دیلمیان از قدیمی‌ترین اقوام ایرانی بودند که نام خود را به منطقه سکونت خود دادند[۳۴] و آل بویه از میان آنان برخاستند، نکته شگفت آن است که صابی که مفصل‌ترین اطلاعات درباره‌ی نظام طایفه‌ای دیلمیان را به دست داده، نسب آل بویه را به عرب‌ها نیز رسانده است[۳۵]. به گمان برخی از پژوهشگران،[۳۶] او که این کتاب را به دستور عضدالدوله، مقتدرترین حاکم بویهی، می‌نوشت باید نسب او را از طریق پادشاهان ایران به عرب‌ها هم نسبت می‌داد تا گامی در راه انتقال خلافت به آل بویه برداشته شود. گویا این نسب‌سازی سبب اشتباه بسیاری از نویسندگان متأخرتر شده است.[۳۷] صابی در ادامه آورده: آل بویه در قدیم از بنی ضَبّه بودند که ابتدا به آذربایجان و سپس به کنار دریای طبرستان کوچیدند. (صابی،۱۹۸۷: ۱۲).

۱ـ ۵ـ ۲. تجارب الامم و تعاقب الهمم: مهم‌ترین اثر تاریخی ابوعلی‌خازن یا محمدبن‌محمدبن یعقوب ملقب به مسکویه (د.۱۰۳۰/۴۲۱) است که دو

جلد آن شـامل ۲۹۵ تا ۳۶۹ و به ویژه آخرین بخش آن شامل ۳۴۰- ۳۶۱ بیشـتر به آل بویه پرداخته و از منابع اصلی تاریخ بوییان است. مسکویه که در ۳۲۰- ۳۲۵ در ری بـه دنیا آمد، از ندیمان حاکمان و وزیران بوییان بود. حیات علمی او از ۳۴۱ به واسطه مهلبی (د.۳۵۱)، وزیر معزالدوله، به عنوان ندیم به دربار آل بویه آغاز شـد. سـپس به ری برگشـت و به ابوالفضل بن عمیـد (۳۵۳- ۳۶۰)، و فرزندش ابوالفتح (۳۶۰- ۳۶۶) وزیران رکن الدوله، و نیز به دربار مؤیدالدوله و عضدالدوله، مشـهورترین امیر بوییان، پیوست و در ۳۶۶- ۳۷۲ در دربـار این امیر، خازن و کتابدار و گاه سـفیر و قاصد بود و تجـارب الامـم را نیز به وی تقدیم کرد. پـس از عضدالدوله، به تألیف و تدریـس پرداخت؛ امـا ارتباط و مقرری‌اش از دربـار امیرانی مانند صمصام الدوله، شرف الدوله، بهاءالدوله قطع نشد.

دو جلـد مهم تجارب الامم، که در بالا از آن یاد شـد، توسـط مارگلیوث و آمدروز تصحیح و به چاپ رسـیده اسـت. زندگی مسکویه (۳۲۰ یا ۳۲۵- ۴۲۰.) تقریباً مصادف با کل دوره بوییان است. او در نگارش حوادث از ۲۹۵ تا ۳۴۰ از طبری، سنان بن ثابت و صولی سود جسته اما آنچه از آن به بعد تا ۳۶۹ آورده مشاهدات و یا شنیده‌های او از ابن‌عمید، مهلبی، و کارگزاران حکومتی درباره نقش امیران، وزیران، دارالخلافه و والیان، خصوصیات آن‌ها، روابـط داخلی و خارجی حکومت، ترکیب سـپاه، قضـاوت و قاضیان، امور مالـی و مصادره ها و درگیریهای گروه‌هـای گوناگون و اوضاع عمومی در زمـان آل بویه اسـت. طبقات مردمی که وی با آن‌هـا در تماس بوده و در میان آن‌ها می‌زیسـته و با آنان کار می‌کرده، گزارش‌های عینی او را شکل می‌داده‌اند و از میان آن‌ها می‌توانسـته اطلاعات روزانه رویدادها را به دست آورد. بنابرایـن آنچه وی به توصیف آن پرداخته، تا اندازه‌ی زیادی به وضع اجتماعی خودش و اطلاعاتش بستگی دارد[۳۸]. تمرکز مسکویه در درجه اول بر حوادث دارالخلافه در قلمرو بوییان و سپس سرزمین‌های شرقی خلافت مانند خراسان، جبال، فارس و طبرستان یا دیگر مناطق تحت مراقبت بوییان است. وی شیعه بود اما گرایش‌های دینی را در نگارش کتابش دخالت نداد و خواننده تشـخیص نمی‌دهد که مؤلف مسلمان است[۳۹]. تألیف کتاب‌های تاریخی در نزد مسلمانان با تجارب الامم به اوج خود رسید و حتی این اثر [۴۰] در برخی زمینه ها از اثر طبری برتر است. کایتانی شیوه تاریخ‌نگاری او را به شـیوه‌های جدید تاریخ‌نگاری در غرب نزدیک می‌داند.[41] البته در بالا نشان دادیم مسـکویه گاه حقایقی را از قلم انداخته اسـت. این دو جلد را علینقی منـزوی ترجمه و با پاورقی‌های بسـیار و نمایـه موضوعی مفصل به چاپ رسانده است (توس:۱۳۷۶).

۱ـ ۵ـ ۳. ذیل تجارب‌الامم: ابوشـجاع محمدبن حسین‌بن‌عبدالله رودراوری (د.۴۸۸) از رودراور همـدان، وزیـر مقتـدی عباسـی در ۴۷۶ تا ۴۸۴، پس از مطالعـه تجـارب الامم، تصمیم گرفت رویدادها را از ۳۶۹ که مسـکویه نتوانسـته بنگارد، به همان سـبک بینابین درازنویسی و اختصار بیش از حد به رشـته تحریر درآورد[۴۲]. این کتاب که حوادث ۲۰ سال (از ذی حجه ۳۶۹ تا ۳۸۹) را دربردارد توسط آمدروز تصحیح شده و به عنوان جلد سوم کتاب تجارب الامم به چاپ رسـیده اسـت. گرچه او تلاش داشته مانند مسکویه بنویسد، اما از بینش، دانش و ارتباطاتی که مسکویه در نگارش از آن‌ها سود جسـت، برخوردار نبوده است. او به شدت طرفدار سـلجوقیان[۴۳] و عباسیان است[۴۴].

۱ـ ۵ـ ٤. تاریخ هلال صابی: ابوالحسـین هلال بن محسن صابی (د.۴۴۸) از خاندان مشـهور صابئیان است که از دانشمندان و پزشکان و کاتبان عهد خود بوده‌اند. او اول کسـی از خاندان خود اسـت که اسلام آورد و زیر سایه دولت بوییان زیسـت و یکی از کاتبان آن‌ها شـد و سپس کاتب فخرالدوله وزیر بهاءالدوله و سلطان الدوله شد. او نیز مانند مسکویه به اخبار اداری دقیقاً واقف بوده است. کتاب تاریخ او ذیل کتاب ثابت بن سنان به شمار می‌رود. و ۳۶۰ تا ۴۴۷ را دربرمی‌گرفته اما بخش اعظم آن گم شده و فقط جزء ۸ آن که متضمن حوادث ۵ سـال از ۳۸۹ تا ۳۹۳ است، باقی مانده است. آمدروز و مارگلیوث آن را به عنوان ذیل دوم بر تجارب الامم به چاپ رسانده‌اند[۴۵].

۱ـ ۵ـ ۵.تاریـخ بیهقی: ارزش تاریخ بیهقی اثر ابوالفضل محمدبن‌حسـین بیهقی بر کسـی پوشیده نیست. از منظر تاریخ آل‌بویه، این کتاب اطلاعات اندک اما مهمی درباره‌ی اهمیت ایران مرکزی و شـهرهای ری و اصفهان از لحاظ منابع اقتصادی و موقعیت سـوق الجیشی و ارتباطی دارد، وضعیتی که ریشه بسیاری از درگیری‌ها به‌ویژه میان سه حکومت غزنویان، آل بویه و سامانیان بوده است. این منبع روشنی‌بخش رویداد حمله غزنویان به شاخه ری خاندان بویه و برانداختن آن در ۴۲۰ ق. و پیشروی غزنویان تا اصفهان اسـت. دیدگاه غزنویان درباره‌ی شـاخه‌ی ری آل بویه، دستگیری آخرین پادشـاه آنان، مجدالدوله، ظلم و سـتم عاملان غزنوی بر مردم این سامان، اقدامات آنان برای حفظ این سامان، ظهور ترکان غز و آسیب‌هایی که آنان بر این منطقه وارد آوردند، از مهم‌ترین مسـائلی اسـت که در تاریخ بیهقی آمده اسـت. از یاد نباید برد که در زمره منابعی اسـت که از سـوی دبیری وابسـته به دربار غزنویان به به نگارش درآمده و دسـتکم دیدگاه مثبتی به آل بویه‌ر شـیعه مذهب ندارد. دوم آن‌که رویدادها را با محوریت سرنوشـت غزنویان تحریر کرده است. مطالب بیهقی معطوف به روابط خارجی آل بویه و غزنویان اسـت و آن‌ها را می‌توان بـا دو منبع همزمان دیگر، یعنی تاریخ یمینی اثر عتبی و تاریخ گردیزی، تکمیل کرد.

۱ـ ٦.کتاب‌های علمی، ادبی و دایرةالمعارفی

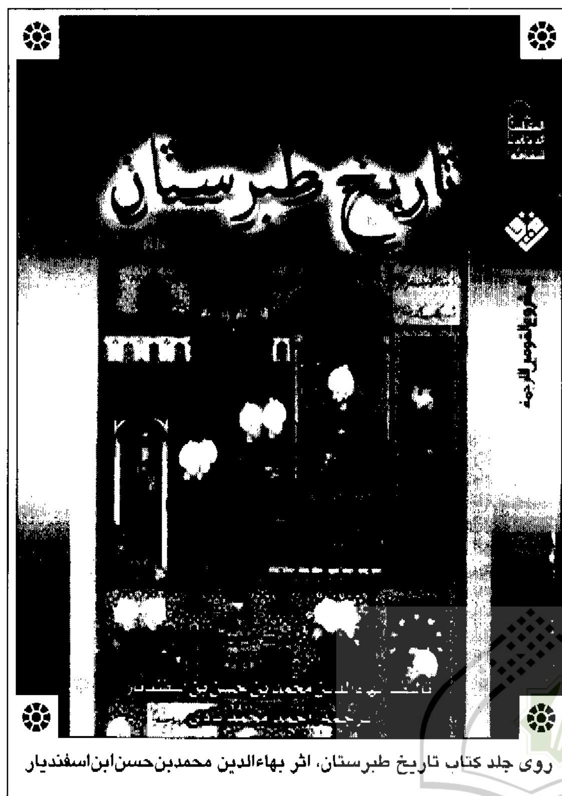
۱ـ ٦ـ ۱. لطایف‌المعارف: نوشته ابومنصور عبدالملک ثعالبی نیشابوری (۳۵۰ ـ ۴۲۹) ادیب برجسـته عصر بوییان و نویسـنده تاریخ ثعالبی، ثمار القلوب، لطائف‌المعارف و تحفه‌الوزراءکه او را جزو طرفداران شـعوبیه دانسته‌اند[۴۶] او سـعی داشـت با نگارش کتاب‌های خود، به‌ویژه تاریـخ ثعالبی یا غرراخبار ملوک الفرس، حکمت و خرد ایرانیان را زنده نگه دارد. او با دربار عضدالدوله و مؤیدالدولـه و فخرالدولـه مرتبط بود و کتاب لطائف المعارف را در شـرح لطایـف گوناگون به صاحب بن عباد وزیر اهدا کـرد[۴۷]. در این کتاب به نام انواع میوه‌ها و منسـوجات و سایر استعدادهای سـرزمین‌های ایران‌زمین و قلمرو عضدالدوله اشاره شده است.

۱ـ ٦ـ ۲. الابنیه عن حقایق الادویه: نوشته ابومنصور موفق‌بن‌علی‌الهروی در

حدود ۳۵۶ – ۳۶۵ و برای منصور سامانی تنظیم شده است[۴۸] و دایره‌المعارف علمی در داروشناسی به زبان فارسی است. این کتاب مستقیماً با فن کشاورزی مرتبط نیست اما می‌توان از آن فهرست کامل گیاهان مرسوم در قلمرو سامانیان و بوییان را از جمله غلات، گیاهان صنعتی، سبزیجات و میوه‌ها به‌دست آورد و از کاربرد و محل کشت اطلاع حاصل کرد. این اثر بر اساس جست‌وجوها و پژوهش‌های شخصی و با مراجعه به منابع یونانی، سریانی و هندی نوشته شده است[۴۹].

۱ـ ٦ـ ۳. مفاتیح‌العلوم: نوشته ابوعبدالله محمدبن‌احمدبن یوسف خوارزمی[۵۰] از دیوانیان و دانشمندان دوره سامانی در ۳۶۷ تا ۳۷۲ تألیف و به عتبی وزیر نوح دوم اهدا شده است. این کتاب از مهم‌ترین و کامل‌ترین دانشنامه‌هایی است که علوم گوناگون زمان را در یک مقدمه و دو مقاله که مرکب از ۹۳ فصل است طبقه‌بندی و شرح کرده است. باسورث درباره این کتاب می‌نویسد فارابی که چندین سال پیش از خوارزمی احصاء العلوم را نگاشت و به شمارش علوم پرداخت، از جزئیات آن‌ها سخن نگفت و اخوان الصفا که اندکی پیش از خوارزمی پنجاه و دو رساله در رشته‌های مختلف علوم نوشتند، نیز به طبقه‌بندی علوم توجهی نکردند. کتاب جوامع العلوم شعیا بن فریغون نیز گرچه شبیه مفاتیح العلوم است ولی بسیار محدودتر است[۵۱]. در مقدمه این کتاب که ترجمه شده حسین خدیو جم در ۳۳۰ صفحه است، مترجم سابقه‌ای از دایره‌المعارف‌نویسی مسلمانان آورده است. خوارزمی در مقاله اول و در شش باب (۵۲ فصل) به علوم شرعی یا علوم عربی: فقه (۱۱فصل)، کلام (۷ فصل)، نحو (۱۲ فصل)، (دبیری ۸ فصل)، (شعر و عروض ۵ فصل)، (اخبار، ۹ فصل) و در مقاله دوم و در نه باب (۴۱ فصل) و در مقاله دوم به علوم غیرعرب یعنی علوم یونانی و دیگر ملت‌ها (فلسفه ۳ فصل)، (منطق، ۹ فصل)، (طب ۸ فصل)، (ارثماطیقی یا علم عدد ۵ فصل)، (علم هندسه ۴ فصل)، (نجوم ۴ فصل)، (موسیقی ۳ فصل)، (حیل ۲ فصل) (کیمیا ۳ فصل) و به طور جزئی به اجزا و اصطلاحات هر علم پرداخته است. بنابراین مفاتیح العلوم از مهم‌ترین کتاب‌های دربرگیرنده تعریف علمی علوم و اصطلاحات دیوانی، حرفه‌ها، ابزارها، اوزان است.

۱ـ ٦ـ ٤. استخراج آب‌های پنهانی: عنوان فارسی انباط المیاه الخفیه که محمدبن حاسب کرجی دراواخر دوره آل بویه نگاشته و خدیو جم به فارسی درآورده است. مؤلف با وزیران مرتبط و از حمایت دولت‌مردان آن در عراق و جبال برخوردار بوده است.[۵۲] از مباحث کتاب به استفاده وسیع از قنات، مشکلات مکان‌یابی حفر قنات[۵۳]، اختلاف در تعیین حریم قنات از لحاظ شرعی و فنی (همو، ۶۶ ـ ۷۸)، مشکلات زیاد حفر، نگهداری و لایروبی نقب‌های زیرزمینی قنات (همان، ۱۶۲ـ ۷۹) و ابزارهایی که مؤلف برای ترازکردن زمین اختراع کرده است (همان، ۱۰۱) پی می‌بریم. مؤلف کوشیده است از نظر علمی به بهبود وضعیت قنات کمک کند. بنا به اظهار باسورث دو نویسنده دیگر در دربار آل بویه بوده‌اند که از طریق آنان اصطلاحات مربوط به شیوه‌های آبیاری به ما رسیده است. اولی ریاضیدان ایرانی ابوالوفا محمدبن محمود بوزجانی (د. ۳۳۸) و دیگری مؤلفی ناشناس از کارگزاران

روی جلد کتاب تاریخ طبرستان، اثر بهاءالدین محمدبن‌حسن‌ابن‌اسفندیار

مالی که در عهد آخرین امیر بویه در حدود ربع دوم سده پنجم کتاب الحاوی للاعمال السلطانیه و الرسوم الحساب[۵۴] را نگاشته است. شاید کتاب اخیر همانی باشد که حاسب کرجی در عراق نگاشته و از مفقود شدن آن یاد کرده است.

۱ـ ۷. معجم‌ها و زندگینامه‌ها

معجم‌های مشهور مانند یتیمه‌الدهر ثعالبی، تذکره اخبار اهل العلم بقزوین اثر رافعی (که در زیر اطلاع بیشتری درباره‌ی آن آمده)، معجم‌البلدان و نیز الارشاد هردو از یاقوت حموی و وفیات‌الاعیان ابن‌خلکان و الفهرست الندیم از این دسته کتاب‌ها هستند که مطالب ارزشمندی در اختیار خوانندگان می‌گذارند؛ اما در این جا یک زندگی‌نامه نسبتاً ناآشنا معرفی می‌شود.

۱ـ ۷ـ ۱. فردوس‌المرشدیه‌فی‌اسرارالصمدیه: توسط محمودبن عثمان در شرح حال شیخ ابواسحاق کازرونی (۳۵۲ ـ ۴۲۶ق.)، در ۷۲۸ق در کازرون تألیف شده است. ابواسحاق از مرشدان و صوفیان فارس، مرکز حکومت بوییان و پدرش تازه به اسلام گرویده بود. کتاب اینک با ملّخص آن، انوارالمرشدیه فی اسرار الصمدیه، با مقدمه مفصل فریتز مایر[۵۵] سوئدی، در بیش از ۸۰۰ صفحه چاپ شده است[۵۶] و آگاهی‌های ارزنده‌ای از رشد تصوف، درگیری‌های ابواسحاق با مسیحیان و زرتشتیان، سیاست‌های بوییان دربرابر این رویدادها، چگونگی گسترش فضاهایی مانند مساجد، و رباط‌ها ودیگر ساختمان‌ها و زندگی و آرای صوفیان و مریدان و نیز گویش‌های مردم فارس دارد.

فارسنامه یکی از محوری‌ترین منابع آل‌بویه است. باید در استفاده از این تاریخ محلی مانند سایر تاریخ‌های محلی، که مؤلفان آن دارای گرایش‌های وطن‌خواهانه هستند، دقت داشت

۲. پژوهش ها

پژوهش‌های زیادی در مورد دو سده سوم و چهارم نوشته شده است. به طور کلی می‌توان این پژوهش ها را به دو دسته تقسیم کرد:

۱ـ آثاری که در مورد حکومت‌ها و یا تمدن اسلامی نگاشته شده‌اند و به آل‌بویه به عنوان حکومتی اسلامی پرداخته‌اند. از این دسته آثار می توان به تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری از آدام متز و تاریخ سیاسی اسلام حسن ابراهیم حسن اشاره کرد. این دسته از تحقیقات به دلیل ماهیت فراگیری و کلی بودنشان به طور پراکنده به مسائل دوره‌ی آل‌بویه پرداخته‌اند.

۲ـ آثاری که به‌طور ویژه حکومت آل بویه در آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. این دسته خود به دو گروه قابل تقسیم‌اند:

الف) آثاری که تنها به یکی از جنبه‌های حکومت‌آل‌بویه پرداخته‌اند. مانند: Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society

ب) آثاری که به کل حکومت آل‌بویه پرداخته‌اند. در این جا به چند مورد اشاره می شود:

۱ـ آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان: علی‌اصغر فقیهی بیشتر اطلاعاتی را که در منابع متقدم و درباره‌ی همه‌ی جنبه‌های آل‌بویه آمده، گرد آورده است. این کتاب بیشتر توصیف است تا تحلیل. اما داده‌هایی ارزشمند از منابع فراهم آورده است[57].

۲ـ دیلمیان در گستره تاریخ ایران: ترکمنی آذر نیز در این کتاب به‌طور فشرده به حکومت‌های زیاریان و دیلمیان پرداخته است[58].

در زیر شرحی به ویژه از پژوهش‌های مخصوص آل بویه آورده می‌شود. اما نکته‌ی دیگری را نیز یادآوری کرد. چون بسیاری از این پژوهش‌ها به گفته‌ی هاخ مایر [59](Hachmeier)، عمدتاً براساس تاریخ‌های روایی نگاشته شده‌اند، از جامعیت برخوردار نیستند و باید با آثار باقیه یعنی با آثاری که برای اثرگذاری در تاریخ‌نویسی پدید نیامده‌اند، مانند رسائل دیوانی، نامه‌های خصوصی و نیز آثار باقی‌مانده شیئی مانند سکه‌ها و ابنیه تکمیل شوند. نگرش این پژوهش‌ها به حکومت آل‌بویه درحد حکومتی محلی و نه دارای راهبردهای مشخص باعث شده که دیدگاه این تحقیقات به آل‌بویه منفی باشد و به نقش آنان در توسعه ایران مرکزی و غربی توجهی نکنند.

۲ـ ۱. سکه‌های آل‌بویه(*): این اثر ارزشمندترین پژوهش در زمینه سکه‌های آل‌بویه است. لوک تردول[60]، کارمند موزه آشمولین، طی یک دهه (۱۹۹۰ـ ۲۰۰۰) با مطالعه مجموعه‌های سکه در موزه‌ها یا نزدمجموعه‌داران آمریکایی، اروپایی و آسیایی و با بهره‌گیری از راهنمایی و همکاری و با استفاده از نوشته‌های دانشمندان، سکه‌شناسان، و موزه‌داران آن را نوشته است. اهمیت سکه‌های آل بویه، ضرابخانه‌ها، نام‌ها، کنیه‌ها و عنوان‌های حاکمان آل بویه و خلفای عباسی و نیز شعارهای روی سکه‌ها، نوع، جنس سکه‌ها و پراکندگی ضرابخانه‌ها و چگونگی تهیه قالب‌ها، میزان و چگونگی تهیه فلزات برای سکه‌هاو هویت طراحان قالب‌ها، مطالبی است که نویسنده در بخش اول یا مقدماتی کتاب و در دو بخش دیگر تصاویر و کاتالوگ‌های سکه‌هاست. کتاب که در بیش از ۴۵۰ صفحه فراهم آمده، مهم‌ترین منبع درباره‌ی آثار غیرمکتوب این دوره است و بر اقتصاد، محدوده قلمرو، صنعت و بازرگانی آل بویه پرتو می‌افکند. این مژده داده می‌شود که ترجمه این کتاب و چند مقاله دیگر که در کنار شماره آن‌ها علامت (*) آمده توسط نگارنده و دوستم آقای محمدرضا مصباحی زیر چاپ است.

۲ـ ۲ (*). اوضاع اداری قزوین در دوره آل‌بویه: مقاله روی پرویز متحده[61] که در آن به طور جزئی به رابطه‌ی اداری و اقتصادی قزوین به عنوان حکومتی محلی با حکومت مرکزی در آستانه روی کار آمدن دیلمیان و دوره آل‌بویه (شاخه ری) می‌پردازد. اساس گزارش‌های اداری و اقتصادی ارائه شده مقاله، از لابه‌لای شرح‌حال سه هزار نفر دانشمندانی که تا قرن ششم در قزوین می‌زیسته‌اند و در کتاب **التدوین فی اخبار اهل‌العلم بقزوین** رافعی آمده، استخراج و با کمک چند منبع مهم مانند تاریخ قم حسن قمی، رسائل صاحب‌عباد و تاریخ گزیده حمدالله مستوفی تکمیل شده است. و چگونگی قدرت‌گیری حکام محلی و ارتباط اداری و مالی با مرکز و تعامل آل‌بویه با جوامع محلی به ویژه قزوین در دوره وزارت صاحب بن عباد در ری را نشان می‌دهد. البته همه مسائل این مقاله را نمی‌توان یکسره به بقیه امیرنشین‌های آل بویه تعمیم داد.

۲ـ ۳ (*). بررسی سنجشی برخی جنبه‌های فئودالیسم در میدی [فرانسه]، عراق دوره آل بویه و ژاپن [۳۳۴ ـ ۴۴۷ ق] / ۹۴۶ـ ۱۰۵۵ م.: آرچیبالد آر. لوییس (دانشگاه تگزاس)[62]. وقایع مربوط به زمینداری را در زمانی نزدیک به هم و در سه نقطه جهان آن روز بررسیده و همانندی‌ها و تفاوت‌های در زمان حکومتهای نظامی‌گرا نشان داده است.

۲ـ ۴. سکه شناسی: مقاله‌ای است که مایلز به اختصار درباره سکه ها از ایام فتح ایران به دست مسلمانان تا سده پنجم و ظهور سلاجقه در جلد ۴ تاریخ ایران کمبریج[63]، نوشته است و هنوز یکی از جامع‌ترین نوشته‌ها

تمرکز مسکویه در درجه اول بر حوادث دارالخلافه در قلمرو بوییان و سپس سرزمین‌های شرقی خلافت مانند خراسان، جبال، فارس و طبرستان یا دیگر مناطق تحت مراقبت بوییان است. وی شیعه بود اما گرایش‌های دینی را در نگارش کتابش دخالت نداد

کتابشناسی آل بویه

به‌شمار می‌رود زیرا اطلاعات مستندی را که حاصل سال‌ها پژوهش بر روی سکه‌های اسلامی بوده و در مقالات دیگر منتشر آورده، فشرده کرده است. البته او درباره جنبه‌های اقتصادی پول سخنی نرانده بلکه به کمک‌هایی که سکه‌ها می‌توانند به نگارندگان تاریخ سیاسی و فرهنگی و نیز دانشجویان هنر و کتیبه‌خوانی داشته باشند، پرداخته است. این نوشته دورنمایی از دگرگونی‌ها در ضرب سکه، مکان ضرابخانه‌های حکومت‌های ایرانی و به ویژه آنان که همزمان با آل بویه‌اند و نیز آل بویه به دست می‌دهد.

۲ـ ۵(*). سازمان نظامی در دوره آل‌بویه: ویژه‌ترین نوشته درباره سپاه و تشکیلات آن، اثر باسورث[64] متخصص سده‌های میانه و از جامعیتی کم‌نظیر برخوردار است. پرداختن به سپاه و آگاهی از کارکرد آن از آن روی اهمیت دارد که نظامیان مهم‌ترین گروه در پدیدار شدن حاکمیت آل‌بویه و بعدها برترین و برخوردارترین گروه جامعه بودند. باید دقت داشت که باسورث با آن‌که در آغاز مقاله نسبت به تأثیرپذیری از منابعی که نسبت به آل‌بویه بدبین بوده‌اند، هشدار داده است، خود در این دام افتاده و برخی فعالیت‌های مثبت در دوره آل‌بویه را بازتاب نداده است.

۲ـ ۶(*). نامه‌های خصوصی، مکاتبات رسمی: [دیوان] انشای آل‌بویه به عنوان یک منبع تاریخی: کلاوس. یو. هاخ مایر[65] (دانشگاه گوتینگن) در مطالعه‌ای انتقادی با تقسیم منابع تاریخی هر دوره به دو دسته منابع روایی و آثار باقیه نشان داده است که منابع روایی در دوره آل‌بویه دارای ضعف‌های: اشکال و انحراف در انتقال مطالب، اصالت مؤلف و جانبداری هستند. از این روی عمده پژوهش‌های محققانی چون بوسه و کبیر کامل نیستند. پس باید گزارش منابع روایی را با آثار باقیه که خود به انتزاعی (زبان و فرهنگ)، شیئی (سکه‌ها، کتیبه‌ها و بناها) و نوشتاری (رسائل دیوانی و نامه‌های شخصی) تقسیم می‌شوند، اصلاح یا تکمیل کرد. او با بررسی رسائل صابی، که یکی از چهار مجموعه رسائل مانده از دیوان انشای بوییان است، می‌کوشد ارزش این منابع را که جزو رَده سوم آثار باقیه، یعنی رده نوشتاری‌اند، نشان دهد. نگارنده ترجمه مقاله را و در مجله تاریخ اسلام ش ۳۳ـ ۳۴ منتشر ساخته است.

۲ـ ۷. اوضاع اجتماعی در دوره‌ی آل‌بویه: ترجمه چاپ دوم مهم‌ترین اثر پرفسور متحده[66] استاد دانشگاه هاروارد با عنوان وفاداری و رهبری در جامعه‌ی اسلامی سده‌های نخستین و ادامه کارهای پژوهشی او در دوره‌ی دکترا درباره‌ی آل بویه، که با استفاده از منابع اولیه و اصیل تاریخی، ادبی و اجتماعی در چهار فصل نوشته است و به تاریخ شکل‌گیری نظام‌های سیاسی، فقهی و کلامی در جامعه اسلامی؛ گونه‌های رهبری و وفاداری و به‌طور کلی سنن اجتماعی در میان رَده‌های مختلف مسلمانان مانند امیران، دبیران، نظامیان، عالمان، صاحبان پیشه‌ها و مقوله‌های دادگری و پادشاهی، و ارتباط این دو در شکل‌دهی ساختار جامعه اسلامی در سده‌های ۴ و ۵، برجسته‌ترین دوره‌های تاریخ ایران و اسلام، یعنی ایران و عراق زیر سلطه حکومت شیعه مذهب آل‌بویه آنان می‌پردازد. با این‌که تمرکز نویسنده بر اوضاع اجتماعی و سنّت‌های برآمده از اسلام و عرف مانند سوگندها، نذر، امان، بیعت و پدرخواندگی و نعمت‌رسانی که انسجام‌دهنده جامعه آن روزگار بوده است، می‌توان از آن به برخی از مسائل اقتصادی مرتبط با این سنّت‌های اجتماعی، نیز دست یافت و کتاب‌شناسی آن از اهمیت چشمگیری برخوردار است.

۲ـ ۸. سلسله آل‌بویه در بغداد: نوشته مفیض‌الله کبیر به انگلیسی[67]. تمرکز کتاب بر آل بوبه بغداد، اما جامع‌ترین تحقیق در جنبه‌های پیرامون یک حکومت و ترجمه نسبتاً متقن و روانی از آن توسط مهدی افشار با دو عنوان «ماهیگیران تاجدار» و «بغداد در سرپنجه قدرت ایرانیان» (۱۳۸۱) در دست است. کتاب در مجموع تصویر متعادلی از آل‌بویه در آن نشان نداده است.

۲ـ ۹. آل‌بویه و خلافت: پرحجم‌ترین اثری که به زبان آلمانی و اروپایی درباره آل‌بویه نوشته شده (بیش از ۶۰۰ ص)، پژوهش هربرت بوسه است[68]. از او[69] مقاله‌ای نیز در جلد ۴ تاریخ کمبریج در دست است.

۲ـ ۱۰(*). بویهیان: از نویسنده آلمانی تیلمان ناگل[70] از نویسندگان کتاب آلمانی دنیای عرب، مقاله آل‌بویه را در Iranica نگاشته است که با وجود فشردگی، مطالبی نو دارد. مانند زیانی که آل بویه در نهایت از درگیر شدن در بحران عراق، متحمل شدند.

۲ـ ۱۱(*). هنر در عهد آل بویه: اثر ارنست کونل[71] از متخصصان هنر ایران اسلامی که مقالات و کتاب‌هایی در هنر اسلامی نگاشته و برخی از آن‌ها به فارسی ترجمه شده است. اما مهم‌ترین آن‌ها مقاله‌ای است به آلمانی در هنر عهد آل بویه در مجله ZDMG. از آن‌جا که بسیاری از آثاری که ما از آنان برداشت هنری داریم، کارکرد ابزاری داشته‌اند. علاوه بر فهم هنری از این آثار، به میزان پیشرفت یا پسرفت صنعت و بازرگانی و تفکر نیز می‌توان پی‌برد. مقاله با وجود حجم کم به خاطر تخصصی بودن از اهمیت زیادی برخوردار است. بی‌مناسبت نیست یادآوری شود که نویسنده بیش از حد بر

بازتاب هنر باستان در عصر آل بویه تأکید کرده است.

۲ـ ۱۲.کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول: اثر پطروشفسکی[۷۲]، شاید یکی از عمیق‌ترین آثاری است که به مسائل زراعی پرداخته است. در بخش کتاب‌شناسی این کتاب که با هدف بررسی تأثیر حمله مغول بر مناسبات ارضی و زراعی در ایران نگاشته شده، برخی منابع مهم[۷۳] و به ویژه در دو فصل سوم و چهارم[۷۴] پیشینه آبیاری، آلات و ابزار کار و فن کشاورزی و نباتات مرزوع ایران و مناطق انتشار آن‌ها در سده‌های پیش از مغول مورد پژوهش و تفسیر قرار گرفته است. کتاب با دیدگاه کمونیستی نوشته شده و در مراجعه به آن باید محتاط بود. داده‌ها و بهره از نسخ خطی که اینک در دسترس نیست آن را بسیار درخور توجه کرده است.

۲ـ ۱۳.تاریخ‌العراق‌الاقتصادی‌فی‌القرن‌الرابع‌الهجری: اثرعبدالعزیزالدوری، پژوهش‌گر و استاد عراقی، در۴۲ـ ۱۹۴۰ به عنوان رساله دکترای نوشته و دارالمعارف بغداد آن را در ۱۹۴۸ و پس از تکمیل در ۱۹۷۴ انتشارات دارالمشرق بیروت در ۳۲۵ صفحه و ۸ فصل تنظیم چاپ شده است. فصل اول با عنوان **عوامل جغرافیایی مؤثر در تاریخ عراق** به حدود بین‌النهرین شامل عراق، جزیره، وضع آب و هوایی و هجوم اقوام مختلف در سده‌های گوناگون و ترکیب انسانی این مناطق و فصل دوم با عنوان **زراعت** به انواع اراضی ملکی، وقفی، سلطانی و سیاست‌های زراعی خلفای عباسی، حمدانیان و معزالدوله بویی، اوضاع کشاورزی، محصولات و مناطق زراعی پرداخته‌اند. فصل سوم که **صنایع** است اصناف و صنایع پارچه‌بافی، رنگرزی، شیشه‌گری، آهنگری، نجاری، صابون‌سازی، روغن‌کشی و دباغی و حرکت‌ها و نهضت‌های مؤثر در دگرگونی حرفه‌ها مانند اخوان‌الصفا و قرمطیان را شامل می‌شود. فصل چهارم در **تجارت** به اهمیت تجارت در ادب، عوامل رشد بازرگانی، بازرگانان، بازارها، کالاها، صادرات، واردات و روابط بازرگانی از راه خشکی و دریا با سرزمین‌های بیگانه و فصل پنجم با عنوان **جهبذها و صرافان** به نقش آنان، سفته و چک پرداخته است. در فصل شش با عنوان **ضرایب** به نظام مالیات در فقه، انواع مالیات‌ها (خراج، عشر، عوارض راهداری، جزیه، مستغلات) و شیوه‌های گردآوری و در فصل هفتم به نظام **نقدی** (پولی) شامل وضع نقود و سکه‌های اسلامی و پول‌های رایج، ضرابخانه‌ها و نظارت بر آن‌ها و داد و ستد با پول و فصل هشتم به **معیشت مردم** یعنی قیمت مواد غذایی درآمدها و هزینه های خلیفه، وزیران، دبیران، والیان، سپاهیان، شهریان و کشاورزان پرداخته اند. ویژگی‌های این کتاب تنظیم دقیق مباحث، پرداختن به دگرگونی‌های پس از روی کار آمدن آل بویه و جدول‌های گوناگون در تغییر وزن سکه‌ها و کتابشناسی با ۱۸۰ منبع و بیش از ۱۲۰ کتاب و مقاله به زبان‌های گوناگون است.

۲ـ ۱٤.تاریخ‌الدولـه البویهیـه (السیاسی‌والاقتصادی‌والاجتماعی‌والثقافی، مقاطعه فارس،۳۳٤ـ ٤٤٧): پژوهشی که حسن منیمنه ابتدا در ۱۹۸۲ قالب پایان‌نامه دکتری به راهنمایی کلود کاهن، برجسته ترین پژوهشگر فرانسوی زبان درباره آل بویه، در پاریس نگاشته و اندره میکاییل و ژان اوبن نیز داوران آن بوده‌اند؛ سپس در ۱۹۸۷م./ ۱۴۰۷ق در بیروت چاپ شده است. مؤلف برخلاف دیگر عرب‌زبانان شاخه‌ی فارس را که مهم‌ترین است، مورد پژوهش قرار داده که مهم‌ترین و حاصل‌خیزترین ولایات و مرکز برآمدن برخی حکومت‌های ایران پیش از اسلام را از ۳۲۲ تا ۴۴۸ در دست داشت. این قلمرو شهرهای متعدد و پرجمعیتی داشت و راه‌های بازرگانی فراوانی از آن می‌گذشت. کتاب یک مقدمه، دو بخش و ملحقات دارد. در مقدمه و در چرایی پژوهش گفته شده قصد دارد تاریخ عباسیان را از طریق پرداختن به فارسِ زمان بوییان بررسی کند. بخش اول (صص۱۰۱ـ ۱۳) شامل چهار فصل مقدماتی است. اول تعریف کلیدواژه‌هایی مانند اقلیم، فارس، بوییان، و نقد و بررسی منابع[۷۵]، دوم احوال خلافت عباسی در پگاه برآمدن بوییان، سوم دیلم، زیدیه و پسران بویه و چهارم نظری کلی بر فارس از فتح مسلمانان تا سیطره آل بویه. بخش دوم و اصلی در شش فصل (۴۰۳ـ ۱۱۷) به شرح زیر آمده: پنجم بوییان فارس، ششم سیاست بوییان در فارس، هفتم اوضاع اداری و سیاسی در فارس، هشتم زندگی اجتماعی شهری، کوشش در راه آبادانی، نهم حیات فرهنگی و دهم اوضاع اقتصادی. در ملحقات فهرست وزیران بوییان فارس و عراق جداگانه، و اسامی امیران بویی و نقشه ها و منابع (بالغ بر ۷۰ منبع عربی و فارسی و بیش از ۵۰ پژوهش عمدتاً به زبان‌های اروپایی) آورده و نویسنده نگاهی نو، تحلیلی و منصفانه به بوییان دارد.

۲ـ ۱۵. احیای فرهنگی در عهد آل بویه: از جوئل کرمر است[۷۶]. درواقع مترجم به جای نام اصلی کتاب که انسان‌گرایی در عصر رنسانس اسلامی بوده، عنوان فرعی را برگزیده است. همان‌گونه که مؤلف اذعان داشته، در این کتاب کوشیده با مورد توجه قرار دادن پدیدار انسان‌گرایی در دوره‌ای مشخص، یعنی زمان بوییان، نشان دهد که کوششی آگاهانه از سوی مسلمانان برای جذب و انتقال میراث فکری یونان باستان به عالم اسلامی وجود داشته است. او می‌گوید منظورش از رنسانس اسلامی، اشاره به احیای معارف و ادب قدیم در مهد تمدن اسلامی است و نه نوزایی خود اسلام. به عقیده کرمر این نوزایی در قالب انسان‌گرایی فلسفی و نیز انسان‌گرایی ادبی در فضایی کاملاً جهان‌وطن بـه مرکزیت بغداد به‌عنوان مرکز خلافت و با حمایت آل بویه شیعه مذهب روشن‌اندیش که دارای سنت‌های سیاسی و مواریث فرهنگی ایرانی بودند، روی داده است. او معتقد است این فرایند به توسط چند گروه اجتماعی مانند آموزگاران و شاگردان مکاتب، دانش‌پژوهان و دوستان و همکاران در مجالس و انجمن‌ها و نیز افراد برجسته این عصر، که حاملان و حافظان فرهنگ بودند، مانند کاتبان، امیران، ندیمان و وزیران به وقوع پیوسته است. کرمر در مقدمه‌ی چاپ دوم کتابش، نظر افرادی مانند لاپیدوس در کتاب جوامع اسلامی را که بر این باور است که مسلمانان نتوانسته‌اند علوم یونانی را به خوبی فراگیرند، رد می‌کند. او معتقد است مسلمانان هم به ترجمه‌های خوبی از آثار یونانی دست یافته بودند و هم پژوهشگرانی بصیر در فهم آن‌ها بودند.

۷۰ صفحه اول پیش‌گفتار و مقدمه بر چاپ دوم و مقدمه بر چاپ اول است. نویسنده در آن کم‌وکیف کار و اصطلاحات انسان‌گرایی، رنسانس و ریشه‌های حیات فرهنگی در آن دوره را آورده و در فصل اول (۱۵۴ـ ۶۷) به قدرت رسیدن آل بویه، روابطشان با عباسیان، سیاست مذهبی و میراث

ملـی و بغداد در عهـد فرمانروایی آنان، حیات فرهنگی در آن عهد، مذاهب اسلامی، مکاتب کلامی، اقلیت‌های غیرمسلمان، روابط و مناسبات خارجی را بررسـیده اسـت؛ فصل دوم با عنوان مکاتب، مجالس و انجمن‌ها (۲۸۸ـ ۱۵۵) به‌طور مفصل به همنشینی‌های زمینه‌ساز فعالیت‌های فرهنگی مکتب یحیی‌بن‌عدی، مجلس ابوسـلیمان سجستانی، ابوسلیمان مقدسی و اخوان الصفا، ابوعبدالله‌سـعدان وزیر و مجلس او و آرا و اندیشـه‌ها و افرادی که به آن مکاتب رفت‌وآمد داشـته‌اند، پرداخته اسـت. در فصل سوم ۳۸۴ـ ۲۸۸ با عنوان بزرگان، شـرح حال و فعالیت دانشوران، ولی‌نعمتان و قدرتمندانی مانند ابوحیان توحیدی (کاتب)، ابوعلی مسـکویه (ندیم)، ابوالحسن عامری (فیلسـوف)، ابوالفضل‌بن عمیـد و صاحب‌بن عباد (وزیـران) و عضدالدوله (شاهنشـاه) را آورده است. نویسنده در خاتمه و نتیجه‌ی کتاب (۳۸۸ـ ۳۸۵) و پیوسـتی با عنوان تحقیقی مقدماتی درباب انسان‌گرایی (۵۲ـ ۳۸۹)، که در عصر تمدن اسـلامی به‌گونه‌ای چشـمگیر موفق شـد در قلمرو وسیعی فرهنگ‌هـا و میراث‌هـای قومی گوناگون و از جمله یونانـی را بومی کند، تبیین می‌نماید. نویسـنده از منابع فراوانی سـود برده و شایسته است تأکید شـود که بیشترین نوع منابع وی ادبی و غیرتاریخی هستند. با این همه به نظر می‌رسد برخی از داوری‌هایش جای تأمل دارد. او آل‌بویه و عضدالدوله را به استناد کتیبه‌ای که مدعی شده از او در تخت جمشید به اسامی دوازدهم امام مزین است، اثنی عشری دانسته، در حالی‌که ارجاع نداده[۷۷] و تا جایی که نگارنده تحقیق کرده، کتیبه‌ای از او با نام دوازده امام وجود ندارد[۷۸].

۲ـ ۱۶. سلسـله بوییان در عراق ۳۴۴ـ ۴۰۳/ ۹۴۵ـ ۱۰۱۲؛ شـکل‌گیری نهادها برای آینده: نویسنده جان جی دانهو[۷۹] فارغ‌التحصیل تاریخ عرب از هاروارد در ۱۹۶۶، اسـتاد دانشگاه سن‌ژوزف بیروت و مدیر مرکز دنیای معاصر عرب است. او در بیش از ۳۸۲ صفحه به انگلیسی کوشیده برخلاف نظر مینورسکی که سلسله بوییان را میان‌پرده‌ی ایرانی بین حمله مسـلمانان عرب و حکومت های ترک‌زبان پس از بوییان دانسـته، به مطالعه نهادهای سیاسـی و اجتماعی‌ای مانند خلافت و اقطـاع‌داری بپـردازد که در دوره حکومت بوییان در بغداد مرکز خلافت عباسـیان بازسـازی و گسترش یافتند. با آمدن بوییان دیلمی و تأسیس سلسله‌ای که نزدیک به یک سـده عمر کرد، این نهادهای اساسی شـکل گرفتند و برای سلجوقیان به میراث نهاده شد و خلافت دوباره قدرت و مشروعیت یافت.

۲ـ ۱۷. تجـارت در ایـران دوره سـلجوقیان (۵۹۰ـ ۴۲۹/۱۱۹۴ـ ۱۰۳۸): پایان‌نامه دکترای تخصصی مجتبی خلیفه، که در سـال ۱۳۸۵ به دانشگاه تربیت مدرس تهران ارائه شـده اسـت. او در سـه فصل اول تا سوم، وضع تجـارت در خلیج فارس، سـرخ و مدیترانـه در اواخـر دوره آل‌بویه و آغاز سـلجوقیان و در فصل چهارم آمدن سـلجوقیان و تأثیر شـان بر تجارت و فصل پنجم مسـیر تجاری بین المللی جنوبی ـ شمالی نواحی شرقی ایران عصر سلجوقی را بررسی کرده است.

۲ـ ۱۸. بررسـی تحلیلی ساختار اقتصادی آل بویه (۳۲۲ـ ۴۴۸ق.)[۸۰]: رساله دکترای تخصصی نگارنده، ارائه شـده در مهر ۱۳۸۹ به دانشـگاه اصفهان. نگارنده کوشـیده با استفاده از منابع روایی و غیرروایی و استفاده‌ی گسترده از پژوهش‌هایی که به زبان‌های دیگر انجام یافته، در هفت فصل به اقتصاد

محمد حسن کرجی، نویسنده کتاب «استخراج آب‌های پنهانی»، دوره‌ی بوییهیان

آل بویه که در آن زمان مرکب از سـه بخش کشاورزی و دامداری، صنعت و معـدن و بازرگانی بود، بپردازد و با توضیح پیرامون اسـتعدادهای طبیعی و انسـانی قلمروهای سـه گانه آل بویه، به‌طور مفصل زمینه‌های اقتصادی شـکل‌گیری آل بویه، نقش آنان در اقتصاد مرکز، غـرب و جنوب ایران تا بین‌النهریـن و عمـان و عواملی شـکوفایی و ضعف اقتصـاد این دولت را مشخص سازد.

۲ـ ۱۹. روابط علمای شـیعه و دولت آل بویه[۸۱]: پایان‌نامه ارشد نگارنده که در ۱۳۷۷ به دانشـگاه تربیت مدرس تهران ارائه شـده و سیاسـت مذهبی بوییان و زندگی و اندیشـه‌های سیاسـی عالمان برجسته اثنی‌عشری و آثار آنان مانند کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید سیدمرتضی، شیخ طوسی و میزان بهره‌گیری بوییان از رأی آن‌ها و درگیری‌های مذهبی بغداد آن عصر و آثار فقهی رجالی و دینی مرتبط با عصر آل بویه در آن آمده است.

۳. منابع و پژوهش‌های دیگر:

آزاد (۱۳۸۱)، **معمـاری ایـران در قلمـرو آل بویه**/ ابن‌حوقـل(۱۳۴۵)، **صورة‌الارض**/ ابن‌خردادبه (۱۳۷۱) **مسالک و ممالک**/ ابن القفطی(۱۳۷۱)، **تاریخ الحکماء**/ ابن ندیم، (۱۳۸۱)، **الفهرسـت**/ ابودلف، (۱۳۵۴)، **سـفرنامه ابودلف در ایران**/ ابونعیم اصفهانی (۱۳۷۷) **ذکر اخبار اصفهان**/ اشپولر (۱۳۶۹)، **تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی**/ بارانی، جلبنگر(۱۳۸۸)، **همگرایی و واگرایی در اندیشـه سیاسی امامیه و حنابله در بغداد دوره‌ی آل بویه**/ بارتولد(۱۳۵۰)، **آبیاری در ترکستان**/ بارتلد(۱۳۷۷)، **جغرافیای تاریخـی ایـران**/ بارتلد (۱۳۷۵)، **جایگاه مناطق اطراف دریای خـزر در تاریخ جهان**

اسلام/ باسورث(۱۳۷۸)**تاریخ غزنویان**/ همو(۱۳۸۱)، **تاریخ سلسله‌های اسلامی جدید**/ بنداری (۱۳۵۶)، **تاریخ سلسله سلجوقی (زبده النصره و نخبه العصره**/ بیرونی (۱۳۶۳ش) **آثارالباقیه**، /چوکسی(۱۳۸۱)، **ستیز و سازش زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده های اسلامی**/ بیهقی(۱۳۱۷)، **تاریخ بیهق**/ پرتو (۱۳۷۱)، **در جست‌وجوی خاستگاه بویهیان**/ پرهون، حسن، **نقش و اهمیت سه بندر مهروبان، سینیز و جنابه در ساحل خلیج فارس**/ تودلایی (۱۳۸۰)، **سفرنامه رابی بنیامین تودولایی**/ الثعالبی (۱۳۸۵)، **تحسین و تقبیح ثعالبی**/ همو(۱۴۲۰)، **تحفه الوزراء**/ همو(۱۴۰۳)، **یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر**/ التنوخی (۱۴۲۴)، **نشوار المحاضره و اخبارالمذاکره**/ جواهری(۱۳۷۸)، **چاره آب در تاریخ فارس**/ چلونگر (۱۳۸۶)، **روابط و مناسبات فاطمیان مغرب و عباسیان۲۹۷ـ ۳٦۲**/ چیت‌ساز(۱۳۷۹)، **تاریخ پوشاک ایرانیان از ابتدای اسلام تا حمله مغول**/ حبیبی (۱۳۷۵)، **از شهر تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن**/ خزائی (۱۳۸۱)، **ارزش‌های هنری قرآن منحصربه‌فرد ابن بوّاب در کتابخانه چستر بیتی دوبلین**/ رامهرمزی(۱۳۴۸)، **عجایب هند**/ رشیدوو (۱۳۶۸)، **سقوط بغداد و حکمروایی مغولان در عراق**/ رویگر (۱۳۸۶)، **اقدامات سیاسی، فرهنگی، مذهبی و عمرانی عضدالدوله دیلمی (۳۳۸ـ ۳۷۲)**/ ریکس، **دریانوردی در خلیج فارس و روابط با آفریقای شرقی** (مقاله)/ روح‌فر (۱۳۶۷)، **نقش عقاب بر کفن‌های آل بویه**/ زرین کوب (۱۳۷۳)، **تاریخ مردم ایران۲**/ سجادی (۱۳۷۹)، «**اقطاع**»، **دایره‌المعارف بزرگ اسلامی**/ سعیدالشیخلی (۱۳۶۲) **اصناف در عصر عباسی**/ سلیمان تاجر سیرافی(۱۳۸۱)، **سلسله التواریخ یا اخبار الصین و الهند**/ سمسار (۱۳۵۷[؟])، **جغرافیای تاریخی سیراف**/ شبانکاره‌ای (۱۳۶۳)، **مجمع الانساب**/ شواتس (۱۳۷۲)، **جغرافیای تاریخی فارس**/ صابی، هلال (۱۳۴۶ش)، **رسوم دارالخلافه**/ صولی (۱۹۹۹)، **قسم من اخبار المقتدر بالله العباسی**/ صمیمی (۱۳۳۴)، **سه بنای تاریخی دوره آل بویه**/ فرای (۱۳۵۸). **عصر زرین فرهنگ ایران**/ فقیه (۱۳۶۳)، «**بندر سیراف شکل‌بندی شهر ایرانی در صدر اسلام**» (مقاله)/ قابوس بن وشمگیر زیاری (۱۳۶۴)، **قابوس‌نامه** / قاسم بگلو (۱۳۸۵)، **سکه‌های سیراف**/ القصیبی (۱۴۲۱)، **الیهود فی عصر البویهیین**/ قوچانی (۱۳۶۸)، **بشقابی از قرن چهارم**/ کریمان (۱۳۵۴)، **ری باستان**/ کلم (۱۳۸۳)، **خاطرات یک مأموریت (سیره دانشمند، سیاستمدار و شاعر اسماعیلی مؤید فی‌الدین شیرازی)**/ کونل (۱۳۸۷)، **هنر اسلامی**/ گالدیری (۱۳۷۰)، **مسجد جامع اصفهان**/ همو (بی‌تا)، **مسجد جمعه اصفهان در دوره آل‌بویه**/ گاوبه (۱۳۵۹)، **ارجان و کهگیلویه ازفتح عرب تا پایان دوره صفوی**/ گروسه (۱۳۶۸)، **امپراتوری صحرانوردان**/ گلشنی، **گیلکان و دیلمیان در ارّان**/ لافون (۱۳۷۲) **صنعت نوغان در ایران**/ لسترنج (۱۳۶۴)، **جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی**/ لمتون (۱۳۷۷ش.)، **مالک و زارع در ایران**/ مافروخی (۱۳۲۸ش.)، **محاسن الاصفهان**/ ماوردی(۱۳۸۳)، **آیین حکمرانی (احکام السلطانیه)**/ مستوفی (۱۳۶۲)، **نزهت القلوب**/ مشکوتی (۱۳۴۹)، **فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران**/ مظاهری(۱۳۵۳)، **آستانه رضوی و شیعه در حدود ٤٠٠ هجری**/ همو(۱۳۷۸)، **زندگی مسلمانان در قرون وسطی**/ مفید (۱۴۱۳) **تحریم ذبائح اهل الکتاب**/ ناشناس (۱۳۶۳)، **حدودالعالم من‌المشرق الی‌المغرب**/ نظام الملک(۱۳۴۴)، **سیاستنامه**/ واتسون(۱۳۷۴)، **نوآوری‌های کشاورزی در قرون اولیه اسلام**/ هاوس (۱۳۸۴ش.)، **کاوش‌های علمی باستان شناسی در سیراف**/ یاقوت حموی(۱۳۸۳)، **معجم البلدان**.

- Purificatin _Bin Omar (۱۹۹۴), Mikawyh's Theory of Self and the Relationship between Philosophy and Sufism. **Journal of** .۵۱ _**Islamic Studies**, ۵:۱pp.۳۵
- Bosworth (۱۹۹۱), Some Remarks on the Terminology of Irigation Practice and Hydraulic Construtions in the Eastern Arab fifth CentuiesA.H., **Journal of** _and Iranian Worlds in the Third .۸۵ _**Islamic Studies** ۲:۱ pp. ۷۸
- .New York _Minorsky, V. (۱۹۹۳), **Daylam**, EI۲, Leiden

منابع و مآخذ

- ابن‌البلخی (۱۳۶۳ش.)، **فارس‌نامه**، به اهتمام گای لسترانج و آلن نیکلسون،تهران،دنیای کتاب.
- ابن‌اسفندیار کاتب، بهاءالدین محمدبن حسن (۱۳۲۰)، **تاریخ طبرستان**، تصحیح عباس اقبال، تهران: کتابخانه خاور.
- ابن‌اثیر، عزالدین علی‌بن‌محمد (۱۳۸۵و۱۳۸۳)، **الکامل فی‌التاریخ**، جلد۱۲و ۱۳، ترجمه حمیدرضا آژیر، اساطیر.
- ابن خلکان، ابی العباس شمس الدین احمدبن محمدبن ابی بکر (۱۳۶۴)، **وفیات الاعیان**، حققه الدکتور احسان عباس، منشورات الشریف الرضی، قم.
- ابن الجوزی، ابوالمظفر یوسف بن قزاوغلی سبط (۱۴۲۲ق.)، مرآه الزمان، **الجزءالثانی عشر** (۴۴۷ـ ۴۵۲)، دراسه و تحقیق فهمی سعد، عالم الکتب، بیروت.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم(۱۳۷۳)، **ممالک و مسالک**، ترجمه محمدبن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشاراتمو قوفات دکتر محمود افشار یزدی هنگی.
- اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۶۷)، **تاریخ پیامبران و پادشاهان**، ترجمه جعفر شعار، امیر کبیر، تهران.
- بوسه، هیربرت (۱۳۶۳)، «ایران در عصر آل‌بویه» (مقاله) در **تاریخ ایران کمبریج**، ج ۴ (از اسلام تا سلاجقه)، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین (۱۳۵۶)، **تاریخ بیهقی**، تصحیح علی اکبر فیاض، دانشگاه فردوسی مشهد.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۴ش.)، **دیلمیان در گستره تاریخ ایران** (حکومت‌های محلی،آل زیار،آل‌بویه)،تهران:سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- الثعالبی النیسابوری، ابی منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل(۱۳۶۸)، **تاریخ ثعالبی مشهور به غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم**، پاره نخست، ایران باستان، ترجمه محمد فصائلی، نشر نقره، تهران.
- ــــــــ (۱۳۶۸)، **لطائف‌المعارف**، ترجمه علی اکبر شهابی خراسانی، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
- حاسب کرجی، ابوبکر محمدبن حسن، **استخراج آب‌های پنهانی**، ترجمه حسین خدیو جم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و مرکز انتشارات کمیسیون ملی یونسکو، تهران.
- خلیفه، مجتبی(۱۳۸۵)، **تجارت در ایران دوره سلجوقیان**، (۵۹۰ـ ۱۱۹۴/۴۲۹ـ ۱۰۳۸)، پایان نامه(دکتری تخصصی)، دانشگاه تربیت مدرس تهران، دانشکده علوم انسانی.
- الدوری، عبدالعزیز (۱۹۴۸)، **تاریخ العراق الاقتصادی فی القرن الرابع الهجری**، مطبعه دارالمعارف، بغداد.
- روذراوری، ابوشجاع‌محمدبن حسین (۱۹۱۶م)، **ذیل کتاب تجارب‌الامم**، تصحیح هـ.ف.

آمدروز، مصر، شرکه التمدن الصناعه.
ـ شاپور شهبازی، علیرضا، ارتش در ایران باستان، **مجله باستان شناسی و تاریخ**، سال ۱۰، ش.۲، ۱۳۷۵، ۳۲).
ـ عتبی(۱۳۵۷)، **تاریخ یمینی**، ترجمه ابوالشرف ناصح بن ظفر جرفادقانی، به اهتمام جعفر شعار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
ـ الصابی، ابراهیم بن هلال (۱۹۷۸)، **المنتزع من الجزء الاول من الکتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه**، در اخبار ائمة زیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان، فیلفرد مادیلونغ، بیروت: المعهد الألمانی للأبحاث الشرقیه.
ـ صاحبی‌نخجوانی، هندوشاه بن سنجربن‌عبدالله (۱۳۴۴)، **تجارب‌السلف**، صحیح عباس اقبال، کتابخانه طهوری.
ـ فقیهی، علی اصغر (۱۳۵۷ش.)، **آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان**، گیلان (رشت؟): صبا.
ـ قنوات، عبدالرحیم، نقد و بررسی **تاریخ‌نگاری محلی ایران در دوره اسلامی تا سده هفتم ق.**، (رساله دکتری)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
ـ کاهن، کلود (۱۳۵۴)، **آل‌بویه، دانشنامه ایران و اسلام**، زیرنظر احسان یارشاطر، بنگاه ترجمه و نشر کتاب،۱۵۴ـ ۱۶۵.
ـ کبیر، مفیض الله (۱۳۸۱ش.)، **آل‌بویه در بغداد**، ترجمه مهدی افشار، تهران: رفعت.
ـ کرمر، جوئل ل. (۱۳۷۵ش.)، **احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه**، ترجمه سعیدحنایی کاشانی، تهران: نشر دانشگاهی.
ـ کسروی، احمد (۱۳۷۹)، **شهریاران گمنام**، تهران، جامی.
ـ گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود (۱۳۴۷ش.)، زین الاخبار، مقابله و تحشیه و تعلیق عبدالحی حبیبی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
ـ مایلز، جی. سی. (۱۳۶۳)، «سکه شناسی»، **تاریخ ایران کمبریج**، جلد ۴، ترجمه حسن انوشه، امیر کبیر، تهران.
ـ متحده، روی پرویز (۱۳۸۸)، **اوضاع اجتماعی در دوره آل‌بویه**، ترجمه محمدرضا مصباحی و علی یحیایی، خانه آبی، مشهد.
ـ متز، آدام (۱۳۶۴ش.)، **تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری** (رنسانس اسلامی)، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران امیر کبیر.
ـ محمودبن عثمان (۱۳۵۸)، **فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه**، به کوشش ایرج افشار، انتشارات انجمن آثار ملی.
ـ مسعودی، حسین‌بن‌علی (۱۳۴۷)، **مروج‌الذهب و معادن‌الجوهر**، ترجمه ابوالقاسم پاینده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
ـ مسکویه رازی (۱۳۷۶)، **تجارب الامم**، جلدهای ۵ و ۶، ترجمه علینقی منزوی، توس، تهران.
ـ مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد (۱۳۶۱ش.)، **احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم**، ترجمه علینقی منزوی، تهران،شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
ـ منیمنه، حسن (۱۴۰۷)، **تاریخ‌الدوله البویهیه** (السیاسی و الاقتصادی و الاجتماعی و الثقافی ـ مقاطعه فارس ـ)، ۳۳۴ـ ۴۴۷ق.، بیروت، دارالجامعیه.
ـ ناشناس (۱۹۷۲)، **العیون والحدائق فی اخبارالحقائق، الجزء الرابع**، القسم‌الاول (۲۵۶ـ ۳۲۹ق.) تحقیق عمر السعیدی، المعهدالفرنسی، دمشق.
ـ ناشناس (۱۹۷۳)، **العیون و الحدائق فی اخبار الحقائق، الجزء الرابع**، القسم الثانی (۳۲۱ـ ۳۵۰)،تحقیق نبیله عبد المنعم داود، مطبعه الرشاد، بغداد.
ـ ناشناس (۱۳۰۹)، **مجمل التواریخ و القصص**، تصحیح محمدتقی (ملک الشعراء) بهار، کلاله خاور، تهران.
ـ ناصرخسرو، ابومعین حمیدالدین ناصربن خسرو قبادیانی مروزی (۱۳۶۳)، **سفرنامه ناصرخسرو**، تصحیح محمد دبیرسیاقی، کتابفروشی زوّار.
ـ هاخ مایر، کلایوس یو (۱۳۸۷)، نامه‌های شخصی، مکاتبات رسمی، ترجمه و تحقیق رجبعلی یحیایی ، **فصلنامه تاریخ اسلام**، سال نهم، بهار و تابستان، ش۳۳ـ ۳۴، ۲۲۷ـ ۲۷۳.
ـ همدانی، محمد بن عبدالملک (۱۹۵۸م)، **تکمله تاریخ طبری، جزء اول** (۲۹۶ـ ۳۶۷)، به اهتمام آلبرت یوسف کنعان، بیروت: مطبعه الکاثولیکیه.
ـ یحیایی، علی(۱۳۷۷)، **روابط علمای شیعه و دولت آل بویه**، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد) دانشگاه تربیت مدرس.
ـ ــــــــ (۱۳۸۹)، **بررسی تحلیلی ساختار اقتصادی آل بویه** (۳۲۲ـ ۴۴۸ق.) (پایان‌نامه دکتری) دانشگاه اصفهان.

- Bosworth, C. E. (1965), Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq, **Oriens** . Vol. 18, pp. 143167-.
- Busse, Herbert (1969), **Chalif und Großbkönig** ,Beirut.
- Cahen, Cl. (1993), **Buwayhids or Buyids,EI²**, Leiden- New York.
- Donohue, John J. (2003), **The Buwayhid Dynasty in Iraq 334H./945 to 403H./1012 Shaping Institutions for the Future**,Brill.
- Hachmeier, Klaus U. (2002), Private Letters, Official Correspondence: Buyid Insha' as a Historical Source, **Journal of Islamic Studies**, 13(2):125154-.
- Kabir, Mafizullah (1964): **The Buwayhid Dynasty of Baghdad** ,Calcutta.
- Kraemer, Joel L. (1986), **Humanism in the Renaissance of Islam** ,Leiden.
- Kuhnel,E.(1956), Die Kunst Persiens Unter den Buyiden,**ZDMG**,106.
- Lewis, Archibald R, "The Midi , Buwayhid Iraq and Japan: Some aspects of comparative feudalism , A.D.9461055 -" COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY > Vol. 11, No. 1 (Jan., 1969), pp. 4753 -.
- Minorsky, V. (1993), **Daylam,EI²**, Leiden- New York..
- Mottahedeh, Roy(1973), "**Administration in Buyid Qazwin** ," in Islamic Civilisation950 - 1150 ,edited by D.S. Richards (Oxford) p.3344-.
- Mottahedeh, Roy (2001), **Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society** .(Princeton, 1980, repr. London/ Newyork. 2001.)
- SILVERSTEIN. A. ADAM J., POSTAL SYSTEMS IN THE PRE-MODERN, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2007.
- Treadwell, Luke.(2001), **Buyid Coinage: A Die Corpus**,322 - 445 A.H. , Oxford

پی‌نوشت:

1-Ryahyaiee@yahoo.com

2 - Bosworth,1965,143.

3-Ibid

4 - Donohue,2003:xiiv-xiv

5 - 5-Ibid

۶ - هاخ‌مایر، ۱۳۸۷: ۲۲۷-۲۷۳.

۷ - کتاب التاجی در زیر با عنوان المنتزع معرفی شده است.

۸ - فقیهی، ۸۱۹ به نقل ا زآثار الباقیه ابوریحان بیرونی،ص ۳۸

۹ - همو، ۸۱۹ به نقل از مختصرالدول ابن العبری، ص ۱۷۰.

۱۰ - مجمل التواریخ، صص،۴۰۴_ ۳۸۸.

۱۱ - همان، ۴۰۴.

۱۲ - همان، ۳۸۸.

۱۳ - همان، ۴_ ۴۰۳.

۱۴ - ر.ک:منیمنه، ۲۸.

۱۵ - مسکویه، ۱۳۷۶:۳۷۴.

۱۶ - ابن اثیر، ۱۳۸۳:۱۲/۵۱۶۴.

۱۷ -قنوات،۱۳۸۷: ۲.

۱۸ - همو،۱۴۲.

۱۹ - ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۳ _ ۲۰۱.

۲۰ -قمی، ۱۳۶۱.

۲۱ - قمی، ۵۶ و ۵۹.

۲۲ - همو،۵۶.

۲۳ - همو،۱۰۳.

۲۴ - ر.ک: قنوات، ۱۳۸۷:۹۱

۲۵ - ابن بلخی،۱۳۶۳: ۳و ۱۱۸؛ نیز ر.ک:

۲۶ - قنوات،۱۳۸۷: ۱۲۵

۲۷ -ناصر خسرو، ۱۳۶۳.

۲۸ - ابن رسته، ۱۳۸۰: مقدمه مترجم.

29 - Silversteine, 2007, 135

۳۰ -مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۶۵۴

۳۱ -برای نمونه: همو، ر.ک: ۶۵۲/۲

۳۲ -مقدسی، ۲/ ۵۹۸ و ۷-۶۹۶

۳۳ - ر.ک: صابی، ابراهیم بن هلال، ۱۹۸۷,۵۱-۷.

۳۴ - ر.ک: برای نمونه به: کسروی، ۱۳۷۹: ۱۹؛ شاپور شهبازی، ۱۳۷۵: ۳۲؛ بوسه،۱۳۶۳: ۲۱۸.

۳۵ -صابی، ۱۹۸۷: ۱۲.

36 - Donhoue,2003:3

۳۷ - نخجوانی، ۱۳۴۴: ۲۱۴.

38 - M.s.khan,235-6.

۳۹ -منیمنه، ۵-۲۳ به نقل از مارگلیوث،۱۴۴.

۴۰ - همو، ۲۵ به نقل از مارگلیوث،۱۴۳و ۱۶۱.

۴۱ - منیمنه،۲۵.

۴۲ - رودراوری، ۱۳۳۴/۱۹۱۶: ۵.

۴۳ - منیمنه، ۲۶ به نقل از مارگلیوث، ۱۶۱.

۴۴ - رودراوری، ۳.

۴۵ - هلال الصابی، ۱۳۳۷/۱۹۱۹.

۴۶ - ثعالبی، ۱۳۵۰: ۵۴.

۴۷ - ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳ _ ۴۱ و ۲۵۱.

۴۸ - هروی، ۱۳۷۱: مقدمه قزوینی و مقدمه مولف.

۴۹ - پطروشفسکی، ۱۳۵۷: ۵-۳۴.

۵۰ - خوارزمی(۱۳۶۲).

۵۱ - صص ۱۷ و ۱۸ مقدمه مترجم.

۵۲ - حاسب کرجی،۱۳۷۳: مقدمه مترجم، ۱۹-۱۲.

۵۳ - همو، ۶۶-۲۲.

54 - Bosworth,1991,79.

55 - Fritz Meier

۵۶ - محمود بن عثمان(۱۳۵۸)

۵۷ - فقیهی، ۱۳۵۷.

۵۸ - ترکمنی آذر،۱۳۸۴.

۵۹ - هاخ مایر، ۱۳۸۷: ۲۲۹.

60 - Treadwell,2001.

61 - Mottahedeh, 1973.

62 - Lewis,1969.

۶۳ - مایلز، ۱۳۶۳.

64 - Bosworth,1965.

۶۵ - هاخ مایر،۱۳۸۷: ۲۷۳-۲۲۷.

۶۶ -متحده،۱۳۸۸؛برای مشخصات انگلیسی کتاب در بخش منابع به (Mottahedeh,2001) رجوع شود.

67 - Kabir,1965.

68 - Busse, 1969.

۶۹ - بوسه، ۱۳۶۳.

70 - Nagel

71 - Kuhnel, 1956.

۷۲ - پطروشفسکی، ۱۳۵۷.

۷۳ - همو، ۱۳۵۷: ۴۶ - ۱۵.

۷۴ - همو، ۴۲۶ - ۲۱۸

۷۵ - در نگارش مقاله حاضر از بخش نقد و بررسی این کتاب بهره هایی گرفته ایم.

۷۶ - کرمر،۱۳۷۵.

۷۷ - کرمر، ۱۳۷۵: ۸۲.

۷۸ - برای تنها کتیبه عضدالدوله در تخت جمشید ر.ک: گدار، ۴/ ۱۹۷

79 - John J. Donohue.

۸۰ -یحیایی، ۱۳۸۹.

۸۱ - یحیایی، ۱۳۷۷.